

A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig

Cser András

[Köszönettel tartozom Éder Zoltánnak, Jeremiás Évának, Szende Tamásnak, Siptár Péternek és egy névtelen lektornak a tanulmány készítése folyamán nyújtott segítségükért.]

A korai humanisták

Míg a humanisták első nemzedéke az olasz földön megújult műveltséget hozta Magyarországra, hogy az főúri támogatással, elsősorban Mátyás udvarában rövid virágzásnak induljon, a második nemzedék, amely az elsővel kevés közvetlenebb kapcsolatot mutat, Európa északibb tájain szerezte sajátos iskolázottságát és egész életét formáló tapasztalatait. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy esetleg már Janus Pannonius (1434–1472) is írhatott egy magyar (pontosabban magyar–latin) nyelvtant, mivel azonban erről semmi kézzelfogható bizonyítékkal nem rendelkezünk, nem sorolhatjuk őt a magyar nyelvtudomány első művelői közé. Ez a cím az egy emberöltővel később élt generációt illeti, mivel tőlük maradtak fenn az első, magyar nyelvre vonatkozó és (legalább részben) magyarul írt tudományos munkák.

A korai humanista nyelvtudomány három, név szerint említhető hőse Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás és Pesti Gábor. Tevékenységük súlypontja az 1520-as évek vége és a 40-es évek eleje közé esik. Sylvester és Dévai a krakkói, majd a wittenbergi egyetemen töltötték tanuló éveiket, ahol mindketten (bár nem egyforma mértékben) Erasmus, Luther és főleg Melancthon hatása alá kerültek; Pesti Gábor tevékenysége, valamint a Sárváron eltöltött, igen termékeny évek után Sylvesteré is Bécshez kötődik.

Az 1500-as évek első évtizedeit igen élénk szellemi pezsgés és a nagy személyiségek Európa jelentős részére kiterjedő hatása jellemzi általánosságban, de szűkebben a nyelvtudomány terén is. A bécsi egyetemen 1499-ben törölték a tankönyvek sorából a *Doctrinalé-t*, a késő középkori tudomány alapművét, helyére Niccolò Perotti műve, a *Rudimenta Grammatices Donati* került (első kiadása 1473, Róma). A *Doctrinale* Krakkóban többször megjelent még nyomtatásban egészen 1517-ig, a következő évben azonban a helyére lépett Stanisław Zaborowski *Grammatices Rudimenta* c. korszerűbb latin nyelvtana, amely 1564-ig összesen hét kiadást ért meg. A krakkói egyetemen, ahol Sylvester 1526 és 1529 között tanult, akkor már több mint húsz éve oktatták a görög nyelvet, sőt, a hébert is, Erasmus műveit pedig számos helyi kiadásban olvashatták.

Sylvester tanulmányai mellett Hieronymus Vietor nyomdájában korrektorkodott. Itt jelent meg többek között a lengyel helyesírás első rendszeres tárgyalása (1512 vagy 1513), Murmellius eredetileg kétnyelvű latin–német szótára megjelent 1526-ban lengyel értelmezésekkel háromnyelvű szótárként (1533-ban, már Sylvester távozása után megjelent a latin–német–magyar változat is). 1527-ben Heyden Sebald *Puerilium Colloquiorum Formulae* című, latin nyelvű beszélgetéseket tartalmazó könyvecskéje már Sylvester magyar tolmácsolataival látott napvilágot. Szintúgy 1527-ben adta ki Vietor a kor népszerű és korszerű latin nyelvtanát, Christoph Hegendorff *Rudimenta Grammatices Donati*-ját a példák német, lengyel és magyar értelmezéseivel, melyek közül az utóbbi ismét Sylvester munkája. Ez a két könyv a két legkorábbi, összefüggő magyar szöveget tartalmazó nyomtatvány.

Mindebből látható, hogy Krakkó és annak szellemi központjai, az egyetem és nem utolsósorban Vietor nyomdája a korabeli szellemi élet legfrissebb áramlatait képviselték szellemiségükben és tevékenységükben: nagyon is erőteljesen jelen volt itt mind a klasszikus humanizmus, mind a népnyelvi írásbeliség új keletű igénye. Tudvalevő az is, hogy sok

magyar, köztük Sylvester és Dévai Krakkóban találkozott először a reformációval annak korai formájában; a népnyelvi írásbeliség mozgalma pedig, beleértve a (Biblia-)fordításokat és a nyelvtanítást egyaránt, Európa keleti és északi részén szervesen kötődött a vallási újításhoz.

1529 és 1531 között a wittenbergi egyetem megújult, elsősorban kritikai-filológiai tudományt művelő közegében érlelődött fiatal felnőttként Sylvester és Dévai. Itt tanított azokban az években Luther, valamint a fiatal Melancton, aki igen hamar az egész egyetem talán leghíresebb tanárává vált, a nyelvtudomány alakulására pedig különösen nagy volt a hatása. 1531-ben Sylvester és Dévai hazatértek (Sylvester esetleg már 1530-ban), és hátralévő rövid pályájuk ettől kezdve igen eltérően alakult. Sylvester 1534-ben Sárvárra került, az olaszos műveltségű humanista főúr és politikus Nádasdy Tamás birtokára, és körülbelül tíz évet kis megszakításokkal ott is töltött. Nádasdy iskolát és nyomdát építtetett birtokán, az előbbi vezetését Sylvesterre bízta, az utóbbival pedig lehetőséget nyújtott neki művei közzétételére.

Dévai Bíró Mátyás, aki a lutheri reformáció leghatározottabb hirdetője lett, Szapolyai János környezetében találta meg rövid időre a helyét, majd az ország számos városában működött lelkészként. Legalább kétszer járt még Wittenbergben, és a reformáció más német központjaiban is töltött hosszabb-rövidebb időt. Sárváron is megfordult, egy ideig talán éppen Sylvestert helyettesítette annak egy rövidebb wittenbergi útja idején. Melancton egyébként személyesen ajánlotta Nádasdy figyelmébe mindkét volt diákját. Dévai ismét megjárta Krakkót is az 1530-as évek második felében, minden bizonnyal ekkor jelentette meg Vietornál *Orthographiá*-jának – azaz a magyar nyelv első helyesírási rendszerezésének és tervezetének – első, mára elveszett kiadását. Dévai nyelvészeti tevékenysége ebben ki is merült, hátralévő éveiben, mint ahogy korábban is, a reformáció eszméinek terjesztésén fáradozott, míg 1545-ben utol nem érte a korai halál.

Sylvester az 1530-as évek második felében dolgozott két legfontosabb munkáján, a *Grammatica Hungarolatina*-n és az Újszövetség magyar fordításán. A *Grammatica* nemcsak az első nyelvtani mű, amely a magyar nyelvet is tárgyalja, hanem az első rendszeres leírás bármely uráli nyelvről. A sárvári nyomdából 1539-ben került ki, bár ajánlásának dátuma 1536. A kor szokása szerint latin nyelvű bevezető versekkel, majd szintén latin nyelvű ajánlással kezdődik a könyv, mely összesen 94 oldalból áll. Az ajánlást Sylvester a fiához, Teodorhoz írta, s abban a grammatikát az Újszövetség fordításához szolgáló előtanulmánynak nevezi. A mű fő része természetesen a grammatika meghatározásával kezdődik: *Grammatica est ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans*, a. m. 'a grammatika a helyes beszéd és írás művészete (v. gyakorlati tudománya), mely a legjobb költők és szónokok tekintélyén alapszik'.

Ezután a nyelvi egységek hierarchikus felsorolása következik: *litera ~ betű, syllaba ~ egybefoglalás* (a. m. 'szótag'), *dictio ~ ighe* (a. m. 'szó'), *oratio ~ beszéd* (a. m. 'mondat'); a példák szintén egymásra épülnek: *d, dul, dulcis, dulcis amor patriae ~ ídes az hazának szerelme*. Ezt a betűk/hangok részletes tárgyalása követi, amely világosan mutatja Reuchlin héber grammatikájának (1506) hatását. Sylvester magyarul is megadja a definíciókat, a szakkifejezéseket és a példákat, helyenként a magyarázatok is. A szótag meghatározása következik ezután.

A szó definícióját, majd a mondatét a szófajok felsorolása követi: *nomen ~ név* (főnév, beleértve a melléknevet is), *pronomen ~ névítvaló* (névmás), *verbum ~ beszéd* (itt az igét jelenti!), *adverbium ~ beszédhezvaló* (határozószó), *participium ~ félrészvivő* (melléknévi igenév), *coniunctio ~ egybefoglaló* (kötőszó), *praepositio ~ elöl vető* (a latinban előljárószó és igekötő, a magyarban igekötő és határozóragok), *interiectio ~ közbe vető* (indulatszó). Ezt a grammatika részeinek a felsorolása követi: *orthographia ~ igaz írásnak tudománya, prosodia ~ ineklishez való tudomány, etymologia ~ igiknek igaz tulajdonságáruul való tudomány,*

syntaxis ~ beszédnek egybe szerzésirűl való tudomány. Ezek közül az utolsóról nincs szó a könyvben; a korai reneszánsz grammatikákban általában igen ritkán találunk mondattant.

A szótanon, azaz az *etymologia*-n belül aránytalanul nagy teret kap a *nomen*, a *pronomen*, és a *verbum*. A többi öt szófajra egyenként alig egy-egy oldalt szán Sylvester. A szófajok tárgyalása minden esetben a meghatározással kezdődik, amint az az ókor óta hagyományossá vált. Sylvester definíciói mind Donatus *Ars minor*-jából (Kr. u. 4. század) származnak, latin példákért is többhelyütt hozzá utalja a szerző az olvasót. A meghatározás után az egyes szófajok tulajdonságai és osztályai következnek, de ezek tárgyalásában már a különböző források és a szerző saját elemzéseinek néhol esetleges, néhol ötletes vegyítését látjuk.

Az Újszövetség fordítása, az első Magyarországon kinyomtatott magyar nyelvű könyv, 1541-ben jelent meg, amikor már a korábban szintén Vietornál dolgozó Abádi Benedek volt a sárvári nyomdász. Ehhez a könyvhöz Sylvester függelékként hozzátett egy stilisztikai értekezést (ismét az elsőt magyar nyelven!), melynek témáját az átvitt értelmű szavak alkotják (*Az olyan igékről [=szavakról] való tanúság melyek nem tulajdon jegyzésben [=jelentésben] vétetnek*).

Az Újszövetség megjelenése után nem sokkal a nyomda meg is szűnt működni. Abádi Benedek Wittenbergbe, Sylvester pedig Bécsbe ment, legkésőbb 1544-ben. Könyvei nem terjedtek el az országban ezekben a zavaros időkben – az Újszövetség Buda elfoglalásának az évében jelent meg –, és csak jóval később váltak ismertté. A bécsi egyetemre Nádasdy ajánlására hívta meg Sylvestert az uralkodó, I. Ferdinánd király. Hébert, majd 1546-tól görögöt kellett tanítania; nyelvészeti témájú tevékenységéről avagy éppen írásairól ebből az időszakból már nem tudunk. Valamikor az 1550-es évek elején halhatott meg. Grammatikája jóformán semmilyen hatást nem gyakorolt az utókor nyelvtudományára, hiszen csak a 18. század legvégén került elő egyetlen máig fennmaradt példánya, akkor pedig már inkább minősült történelmi különlegességnek, mint tudományos munkának.

A harmadik humanista, Pesti Gábor életéről alig tudunk valamit. Bécsben tanult és ugyanott tette közzé mindhárom ránc maradt könyvét. Ezek nyomdai munkálatait Hans Singriener végezte, akivel korábban (1508–17 között) még Vietor is együtt dolgozott Bécsben. 1536-ban jelent meg a négy evangélium Pesti által készített fordítása *Novum Testamentum* címen. Ez Erasmus latin fordításán alapszik (Sylvester elsősorban a görög eredeti alapján dolgozott), függelékként pedig találunk benne egy rövid értekezést a *míg* szó jelentéséről, továbbá egy néhány soros magyarázatot a *nép* szó bibliai használatáról. A *míg* szót konkrétan egy félreértésre okot adó mondat miatt tárgyalja Pesti (*József nem ismerte meg Máriát, míg az világra nem hozta elsőszülött fiát* – vö. Mt 1,25), amely a korabeli vallási vitákban szerepet kapott.

Ugyanebben az évben adta közre Aiszóposz meséinek fordítását *Aesopi Phrygis Fabulae* címen. Ehhez egy magyar nyelvű bevezetést is csatolt, amely Aiszóposz életét mutatja be, az egész kötet pedig egy latin nyelvű előszóval kezdődik, melynek tárgya a példázat, a parabola, a beszéd ékítményeinek egy fajtája. Ez utóbbit az első magyar szerző által írott stilisztikai munkaként tartja számon irodalomtörténetünk.

1538-ban jelent meg Pesti utolsó ismert munkája, a *Nomenclatura Sex Linguarum*. Ez egy hatnyelvű (latin, olasz, francia, cseh, magyar, német) szójegyzék, melynek Pesti csak a magyar értelmezéseit írta, egy korábban kiadott, de számunkra ismeretlen szótárt-beszélgetésgyűjteményt alapul véve. A *Nomenclatura* szép példa az azonos nevű késő középkori műfaj továbbfejlesztésére. Két könyvből áll, ezek közül az első túlnyomórészt névszókat tartalmaz 55 tartalmi csoportban, a második könyv igéket, valamint beszélgetéseket 9 tartalmi csoportban. Az ajánlás szerint Pesti magántanulóknak szánta a könyvet, tehát nem iskolai használatra. A jelek azt mutatják, hogy Magyarországon soha nem forgott közkézen.

Eme rövid korszak nyelvtudományáról összegzésekként a következőket mondhatjuk el. Nem véletlen, hogy mind az első nyelvtani munka, amely a magyar nyelvet tárgyalja, mind az első magyar stilisztikai értekezés nagyjából egyidejűleg keletkezett az Újszövetség első fordításaival. A humanista bibliafordítók ugyanis elvszerűen ragaszkodtak tevékenységük tudományos megalapozásához, melyre kitűnő példát nyújtottak nekik az olyan tekintélyek, mint Erasmus vagy Melancthon; ugyanakkor viszont olyan nyelvekre kellett fordítaniuk, amelyeknek írásbelisége ugyan létezett, de nem volt széles körben elterjedve, nem voltak általánosan elfogadott helyesírási szokásaik, és nem létezett normatív nyelvváltozatuk. Ezért a fordítóknak szinte minden kérdést maguknak kellett eldönteniük: a következőes írásmód mikéntjét – kezdve azzal, hogy egyáltalán milyen betűket használjanak –, azt, hogy mely nyelvjárást fordítsanak, hogy a számukra ismert egyedi nyelvi változatok között hogyan válogassanak, a szókészlet mely elemeivel éljenek és melyekkel ne, milyen stílusesszközök illenek a szöveghez, és így tovább. Mindehhez pedig vállalniuk kellett a felelősséget azért, hogy a nyelvi pontatlanság súlyos félreértésekhez, legrosszabb esetben eretnességhez vezethet (l. a *míg* tárgyalását Pestinél, vagy a névelőét Sylvesternél). A fordítás munkája folyamán, avagy azt megelőzően tehát helyesírási, nyelvtani, szókészleti, nyelvjárási, stilisztikai és retorikai kérdéseken kellett folyamatosan töprengeniük, az első nyelvészeti jellegű munkák pedig ennek az eredményei.

Ez még akkor is így van, ha az általunk tárgyalt három főszereplő munkássága jelentős pontokon eltér egymástól. Dévai, az *Orthographia* szerzője nem volt bibliafordító, „csak” az első magyar reformátor (Pesti biztosan nem csatlakozott a reformációhoz, Sylvester esete távolról sem egyértelmű), továbbá ő az egyetlen hármuk közül, akitől kifejezetten vallási témájú írások is maradtak fenn. Pesti nem a Biblia, hanem Aiszóposz fordításához csatolta előszóként a példázatokról írott értekezését, az evangéliumok fordításához összesen két szó magyarázatát fűzte hozzá. Sylvester grammatikájának keletkezésében pedig közrejátszhatott az is, hogy ő volt a sárvári iskolamester. Hozzátehetjük mindehhez még azt, hogy a bibliafordítók közül sem mindenki foglalkozott módszeresen a magyar nyelvvel; erre jó példa Komjáthi Benedek, aki 1533-ban Vietornál adta ki Szent Pál leveleinek fordítását, nyelvészeti tevékenységéről azonban nem tudunk.

A XVII. század

Az 1600-as években a nyelvvel való tudományos igényű foglalkozás általános kereteit továbbra is az anyanyelvi írásbeliség terjedése, a (főleg vallásos jellegű) fordítói tevékenység és a könyvnyomtatás adták. Három fő műfajban öltött testet a tudomány: rendszeres nyelvtanokban, szótárakban és ortográfiákban, azaz az írásrendszer tárgyalásaiban. Láttuk, hogy mind a háromnak megvoltak a korai 16. századi előzményei Sylvester *Grammaticá-jában*, Pesti *Nomenclaturá-jában* és a magyar értelmezéseket tartalmazó Murmellius-szótárban, illetve Dévai *Orthographiá-jában*. Ugyanakkor ezek nem voltak a szó szigorú értelmében előzmények, ugyanis kérdéses, hogy egyáltalán mennyire ismerte őket, illetve mennyire épített rájuk a nem is oly kései utókor. Sylvester könyvével szinte biztos, hogy nem találkoztak a 17. századi grammatikáírók, és egészen a 18. század végéig nem követték őt még a meghatározások és a terminusok magyarításában sem – a grammatikák tisztán latin nyelvűek maradtak. Dévai helyesírási rendszerének hatása nem egyértelmű; az ún. protestáns helyesírás Heltai Gáspár közvetítésével bizonyos megoldásokat talán tőle vett át. A szótárak műfaja mutatja még a kor körülményei között a legnagyobb folytonosságot, ez a folytonosság azonban jellegében középkorias volt: a korábbi munkákat rendszeresen toldozgatták, kiegészítették, ha túl terjedelmesre dagadtak, kivonatolták őket, vagy újabbakat ollóztak össze belőlük, sokszor a források feltüntetése nélkül. A két fent említett szótárt mindazonáltal nagyon kevésbé használták.

A Sylvester utáni grammatikusok sorát Szenczi Molnár Albert (1574–1633 v. 1634) nyitja nagyszerű művével, a *Nova Grammatica Ungaricá*-val (1610, Hanau). Szenczi, miután tanult Győrött és Gönczön, és dolgozott a protestáns bibliafordító Károli Gáspár mellett, felsőfokú tanulmányokat Wittenbergben, Heidelbergben és Strassbourgban folytatott 1590–95 között. A következő bő évtizedben, immáron ismert tudósként bejárta Európa jelentős részét, Genf, Basel és Itália mellett főleg a németajkú protestáns városokat, röviden Magyarországon is megfordult, és sok egyéb mellett Frankfurtban kitanulta a nyomdászatot. Erre az időszakra esik két latin szótárának az elkészítése, melyekről később fogunk szólni. A hesseni tartományi gróf, Móric pártfogoltjaként 1607–11 között Marburgban élt és dolgozott, ekkor adta ki a Károli-féle Biblia javított változatát (1608), és ez idő alatt készítette el a magyarul is tanuló Móric számára rendszeres magyar nyelvtanát.

Latin nyelven írt grammatikája mind terjedelmében, mind mélységében felülmúlja Sylvesterét, amelyet Szenczi saját bevallása szerint nem ismert. Egyetlen érdemi forrása, akit megnevez, Pierre de la Ramée (Petrus Ramus), aki a 16. század derekán valóban forradalmasította a triviumról, azaz a grammatikáról, a logikáról és a retorikáról való gondolkodást. Szenczi nyelvtanának felépítésében valóban követte Ramusét, de nem félt eltérni attól, ha indokoltnak látta. Amint például már a bevezetésben fontosnak tartja elmondani, a magyar igeragozásban „a héber grammatikusok szokása szerint” az egyes szám harmadik személyű alakot (és nem az elsőt) tekinti kiinduló formának, „mert minden igének az a töve (*radix*)”.

A *Nova Grammatica* két könyvből áll, ezek az *Etymologia*, illetve a *Syntaxis* címet viselik. Az első könyv első fejezetei tartalmazzák a betűk, hangok és szótagok tárgyalását (azaz a hagyományos *prosodiát*), de egyúttal az újabb keletű ortográfiáét is. Igen alapos megfigyeléseket tesz itt közzé Szenczi, a magyar nyelvet összeveti a héberrel és több európai nyelvvel. Ezek után bemutatja a névelőt, melynek a héber névelőhöz való hasonlóságát nem mulasztja el hangsúlyozni.

A szófajok tárgyalása előtt általános bevezetést ad azok tulajdonságaihoz, közülük először is a számhoz, hiszen az a szófajok felosztásának az alapja. A főnév, a névmás és az ige a ramusi hagyománnyal összhangban azért fő szófajok, mert számot hordozhatnak (azaz lehetnek mind egyes, mind többes számúak), szemben a mellékszófajokkal, a *particulá*-kkal (előjárószók, beleérve a névutókat és az esetragok nagy részét, határozószók, indulatszók és kötőszók). A főnevek és melléknevek tulajdonságainak áttekintése után igen részletesen bemutatja a főnévragozási paradigmákat. Sylvesterhez hasonlóan kapcsolt névmásoknak tekinti a birtokos végződéseket, és hátravetett előjárószókként elemzi azokat az esetvégződéseket, amelyek a latinban nem eseteknek, hanem előjárószóknak felelnek meg. Az igékkel hasonlóképpen jár el: tulajdonságaik bemutatása után paradigmákat ad, melyekben a latin kategóriákat teljesen átdolgozva alkalmazza a magyarra. Az igék és főnevek képzésének kérdései után tér rá a számjelölést nem hordozó *particulá*-kra. Ezek közül három típust (határozószók, indulatszók és kötőszók) igen röviden tárgyal, mindössze felsorolja a jelentés alapján elkülöníthető csoportjaikat, és példát ad mindegyikre. A negyediknek, a latin előjárószók megfelelőinek már több figyelmet szentel. Szintaktikai és morfológiai tulajdonságaik alapján három csoportra osztja őket, a kapcsolt névmásokkal használhatókat pedig (azaz a mai értelemben véve személyragozhatókat – de klasszikus értelemben véve nem deklinálhatókat) paradigmákkal illusztrálja.

A második könyv, a *Syntaxis* jelentőségét már önmagában az is megalapozza, hogy ez a magyar nyelv első mondattani tárgyalása. Ismét csak Ramus nyomán két alapelv köré szerveződik, ezek a *convenientia* (egyeztetés) és a *rectio* (kb. esetadás; tágabban kormányzás, fej–vonzat-viszony). A *Syntaxis* tizenhárom számozott pont alatt foglalja össze az egyeztetés és az esethasználat szabályait, és a Károli-féle Bibliából vett példamondatokkal illusztrálja őket. A sorrend ugyanaz, mint az *Etymologia*-ban: először a névelő, utána a főnév és a

melléknév, majd az ige, végül a nem számjelölt szófajok a *convenientia*-szabályok alatt, utána a *rectio* az esetek rendje szerint, a végére hagyva az ezek alá be nem sorolható néhány jelenséget (pl. igenevek, ellipszis).

Szenczi nyelvtana a korai magyar nyelvtudomány kiemelkedő teljesítménye. Sokkal alaposabb és elmélyültebb munka, mint bármi, amit előtte és jó ideig utána is írtak a magyar nyelvről. A hangtántól és helyesírástól kezdve a mondattanig felöleli a nyelvtan minden területét, és teszi mindezt a kor európai tudományosságának legjobb színvonalán. Sylvester könyvével szemben ismertté vált és elterjedt az országban, kortársai és az utókor tudósai, tanárai is számon tartották, és egyöntetűen kiváló munkának tekintették. A korszak további grammatikái közül talán csak Pereszlényi Pálé ér a nyomába, amely éppenséggel sokat merített Szenczi könyvéből.

Időrendben a következő magyar nyelvtant Komáromi Csipkés György (1628?–1678) írta. Ő sárospataki tanulmányok és kassai, majd debreceni tanítószkodás után az utrechti egyetemen tanult teológiát és keleti nyelveket. Doktorátusának megszerzése (1653) után Debrecenben tanított és lelkipásztorkodott. 1655-ben Utrechtben tette közzé *Hungaria Illustrata* című, latinul írott magyar nyelvtanát. Ennek célja az előszó szerint elsősorban az, hogy az idegenajkúak, főképp a német anyanyelvűek megtanulhassanak belőle magyarul, bár szándéka az is, hogy a magyar ajkúakat a „helyes” beszédre megtanítsa, és hogy a magyar népet híressé tegye a világban. Saját bevallása szerint volt a kezében Szenczi Molnár Albert grammatikája, de komolyabban soha nem forgatta és nem támaszkodott rá könyve írásakor.

A könyv felépítése (az ajánlás és az olvasóhoz szóló előszó után) a héber grammatikák mintáját követi. A hangtannal és az írással foglalkozó, a magyar és a héber nyelv rokonságát állító bevezetés után az első könyv a főnévvel foglalkozik: itt találjuk a határozott névelő, a főnév, a melléknév és a névmások tárgyalását, az utóbbi alatt a birtokos ragozást, ahogyan már Sylvesternél is. A második könyv témája az ige: típusai, ragozása és képzése. A harmadik, legrövidebb könyvben a partikulákat tárgyalja Komáromi. Szintaxist a könyv nem tartalmaz. A két korábbi grammatikától számos ponton eltér, és az egész latin hagyományhoz igen szuverén módon viszonyul. Nemcsak a főnévragozás eseteit és az igeragozás kategóriáit állapítja meg Sylvestertől és Szenczitől eltérően. Gyökeresen különbözik mind a latin hagyománytól, mind az öt megelőző két grammatikustól egész fogalmi kerete. Példa erre a morfológiai kategóriák különbségeinek mozgásként történő leírása (*motio e singulari in pluralem*, azaz 'mozgás az egyesből a többes számba'), avagy a főnevek tökéletes vagy teljes és a névmások tökéletlen vagy analóg névként való osztályozása.

Az elődeik munkájára nem támaszkodó magyar grammatikusok sorát Pereszlényi Pál (1631–1689) szakítja meg. Újszerű volt nemcsak abban, hogy a 17. század számos protestáns lelkésze és tudósa között jezsuita szerzetesként módszeresen foglalkozott a magyar nyelvvel, hanem abban is, hogy eme tevékenységében támaszkodott Szenczi Molnár grammatikájára is. Pereszlényi *Grammatica Linguae Ungaricae* című könyve 1682-ben jelent meg Nagyszombatban, ahol tanár volt. A mű egész felépítésében igen didaktikus, határozottan kezdenek benne elválni a későbbi kézikönyvi és tankönyvi vonások. Nem kétséges, hogy Pereszlényi támaszkodott rendjének addigra már kiforrott, kiváló, Európa-szerte egységes tanítási és tankönyvírási hagyományára. Emellett felhasználta, egyes esetekben változtatás nélkül, azt is, amit Szenczinél talált. Az írásmód kérdésében helyenként összeveti a Káldi- és a Pázmány-féle gyakorlatot, melyek az ún. katolikus helyesírás legfontosabb formálói voltak.

A könyv négy részből áll: ezeknek a főnév, a névmás, az ige, illetve a mondattan a témája. Az első részhez tartozik még a betűk/hangok és a prozódia tárgyalása is. Úgy a hangtan, mint a szótan igen jó elemzőkészségről és – hogy anakronisztikus kifejezéssel éljünk – nagy elméleti következetességről tanúskodik. Különösen a morfológiai elemzés mikéntje mutat határozott előrelépést a korábbi grammatikákhoz képest. Bár például a magyar főnévragozást elődeihez hasonlóan Pereszlényi is a latin esetrendszer keretében írja le, velük

szemben nem tesz terminológiai különbséget a deklinálás és a toldalékolás között. Mind az esetragokat, mind a határozóragokat, mind a birtokos személyjeleket, mind pedig az igei toldalékbokrokat toldalékoknak (*affixum*), a relatív és abszolút igetöveket pedig egyaránt töveknek (*thema*) nevezi. Morfológiai elemzésének ugyanakkor korára jellemző vonása, hogy a főnévről szóló fejezetben csak a latin esetragoknak megfelelő magyar alakokat találjuk meg, a határozóragos formák a negyedik részbe, a szintaxisba kerültek. Héber párhuzamok helyenként Pereszlényi nyelvtanában is felbukkannak, de nem kapnak olyan kiemelkedő helyet, mint az öt megelőző grammatikusoknál.

A szintaxis felépítése Szencziéhez hasonlóan a szófajok rendjét követi: a főnév konstrukciói után az ige sokféle szerkesztési lehetőségét tárgyalja, majd az előjárószt (melyet a szintaxis egyik központi fontosságú elemének tart), és a végére hagyja a határozó képzési módjait, annak voltaképpen mondattani tárgyalása nélkül. A rendszeres tárgyalás végén *Praxis* cím alatt egy mondatbővítési gyakorlatot találunk módszeresen végigvezetve. Ehhez hasonló nincs a korábbi grammatikákban, és nyilvánvalóan az iskolai használhatóságot célozta.

A 17. század nyelvtudományának második fontos műfaját a szótárak alkotják. A széles körben elterjedt szótárak sorát Szikszai Fabricius Balázs (1530–1574) *Nomenclaturá*-ja nyitotta, mely nyomtatásban először csak 1590-ben jelent meg, 1641-ig azonban több kiadást megért. A *Nomenclatura* eredetileg tárgykörök szerint rendezett latin–magyar szótár volt, fő forrása a Murmellius-szótár lehetett. Népszerűsége folytán bőségesen szolgált kivonatok és kompilációk alapjául.

Szikszai Fabricius szótárát még kézzel másolták maguknak a református diákok, mikor 1585-ben Lyonban megjelent az Európa-szerte híres Calepinus-szótár magyarral bővített kiadása. Ebben több tízezer magyar szó és kifejezés található, hatalmas mérete és drágasága miatt mégsem volt praktikus, főleg diákok számára. 1595-ben jelent meg Velencében a dalmát Verancsics Faustus jóval kisebb, ötnyelvű (latin–olasz–német–horvát–magyar) szótára, amely igen eredeti alkotás, szerzője sem Calepinusra nem támaszkodott, sem más forrásait nem sikerült azonosítani. Igen hamar utolérte a népszerű szótárak sorsa: már tíz évvel később kiadták cseh és lengyel értelmezésekkel bővítve és számos ponton megváltoztatva (Prága, 1605, ezen kívül még több más kiadása volt). A 16. század végéhez tartozik még Baranyai Decsi János *Adagiorum Chiliades* c. közmondás- és szólásgyűjteménye, amelyet Erasmus hasonló című, szintén Európa-szerte híres és népszerű művének mintájára készített el (1598, Bártfa).

A 17. század első fontos szótára, ugyanúgy, mint grammatikája, Szenczi Molnár Albert munkája, egyúttal az első abc-rendű munka. 1604-ben, Nürnbergben jelent meg egy kötetben a latin–magyar és a magyar–latin szótár első kiadása (*Dictionarium Latinoungaricum*, illetve *Dictionarium Ungaricolatinum*). Az első, a latin–magyar szótár – mai fogalmaink szerint átmenet a szótár és a lexikon között – akkor már tekintélyes elődökre támaszkodhatott, elsősorban Szikszai Fabriciusra és Calepinusra, valamint Petrus Dasypodius latin–német szótárára. A második, a magyar–latin szótár az első és a 19. századig az egyetlen ilyen szótár. Szenczi nyilván azért készítette, mert a humanista oktatásban már nagy szerepet kapott az anyanyelvről latinra történő fordítás, ehhez azonban az addig ismert fordított irányú szótárak nem voltak használhatók. Mivel magyar–latin (sőt, egyáltalán magyar–idegen nyelvű) szótárak addig nem születtek, Szenczi teljes mértékben magára volt utalva, és feladatát kitűnően megoldotta. A szótárhoz csatolt egy jogi kifejezésgyűjteményt, melyet eredetileg Zsámboki (Sambucus) János készített Werbőczy Tripartitumának 1581-es kiadásához, valamint egy Cicero művein alapuló szógyűjteményt (szinonimák, ellentétes értelmű kifejezések, állandósult szókapcsolatok), amely főleg a stilisztika oktatásában bizonyulhatott hasznosnak. A szótár második kiadása már háromnyelvű (latin–görög–magyar,

1611, Hanau), ezt a szerző bővítette egyebek mellett Baranyai Decsi János főntebb említett kifejezésgyűjteményének anyagával is, továbbá a számtani jelek jegyzékével és egy verstani példagyűjteménnyel. A harmadik kiadás (1621, Heidelberg), az utolsó, amelyet még saját maga rendezett sajtó alá, újabb kézikönyvszerű fejezetekkel bővült: tartalmazza az ország vármegyéinek, városainak, püspökségeinek, királyainak nevét latinul és magyarul, de megtalálható benne a pápák, a római királyok és császárok, valamint a török szultánok lajstroma is. A szótár utolsó ismert kiadása 1708-ból, ismét Nürnbergből származik.

A könyvnyomtatás újdonsága és az anyanyelvi olvasás elterjesztésére való törekvés hozta magával azt, hogy számos alapvetőnek szánt könyvhöz bevezetésképpen csatoltak egy részt, amely az írásrendszert mutatja be (azaz ortográfiát), esetleg azon kívül más nyelvi–nyelvhasználati kérdéseket is tárgyal, de azokat semmi esetre sem olyan rendszeres formában, mint a fentebb tárgyalt nyelvtanok. Természetesen az is előfordult, hogy egy-egy ilyen munka önálló kötetként jelent meg, mint az első ebben a műfajban, Dévai Bíró Mátyásé.

Már a 16. század folyamán megfigyelhető, hogy katekizmusok elejére nyomtatnak ortográfiákat, amelyek lényegében olvasástanító bevezetések voltak. A 17. század elején Geleji Katona István (1589–1649) Heidelbergben tanult tudós, az erdélyi reformátusok püspöke két könyvéhez is készített hasonló függeléket. Az *Öreg Gradual* címen emlegetett énekeskönyv (1636, Gyulafehérvár) bevezetése és a *Titkok Titka* című teológiai munka (1636, Gyulafehérvár) toldaléka, melynek a *Magyar Grammatikatska* címet adta, részletesen tárgyalja a helyesírás általa ésszerűnek tartott elveit. Itt találjuk meg először a szóelemző írásmód elveit és gyakorlatát. Nyelvtani megjegyzéseket is tartalmaz mindkét írás, de különösebb rendszer vagy tematikai rendező elvek nélkül. De Geleji ír nyelvjárási különbségekről, a héber nyelvrokonságról, szókészleti kérdésekről, jövevényszavakról és azok magyarításáról is.

A helyesírás egyik legfontosabb korabeli alakítója a nagy műveltségű és világhírű nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) volt. Miután tanított Nagyenyeden, majd Fogarason, Hollandiában tanulta ki sok egyéb mellett a nyomdászatot. Később visszatért Erdélybe, és Kolozsvárott rendezkedett be. Gyakran kényszerült arra, hogy védekezzen az általa követett szövegjavítási eljárások és egyéb szövegmódosítások miatt. Ennek jegyében adta ki 1697-ben *Apologia Bibliorum* (a.m. *Mentség a Bibliájára*) című könyvét, melyben részletesen és szakszerűen megindokolta, hogy a Károli-Biblia kiadását (1685) miért úgy készítette el, ahogy. Az *Apologia* harmadik része a *Ratiocinatio de Orthographia* (a.m. *Helyesírási megfontolások*). Ebben Misztótfalusi helyesírási elveit fejtette ki, de nem rendszerezett formában, hanem egyszerűen sorra vette a helyesírásnak azokat az addig megnyugtatóan meg nem oldott kérdéseit, amelyek tárgyalását egy ilyen munkában fontosnak tartotta. Ezek részben a morfológiát is érintették, hiszen a 17. századi helyesírás egyik sarkalatos kérdése – főleg Geleji óta – éppen a toldalékolt alakok írásmódja volt. Geleji szóelemző írásmódját Misztótfalusi is követi, de korlátozottabb formában.

Misztótfalusi közeli munkatársa volt Tsétsi János (1650–1708), aki együtt dolgozott vele a Károli-Biblia új kiadásán. Mikor a lőcsei nyomda felügyelőjeként feladatul kapta Pápai Páriz Ferenc szótárának (erről később) sajtó alá rendezését, ennek kapcsán írásban összefoglalta Misztótfalusitól származó helyesírási elveit. Ez az összefoglalás *Observationes Orthographico-Grammaticae* címen a szótár függelékeként megjelent mind az első, mind a későbbi kiadásokban, így a helyesírási norma terjesztésének igen hathatós eszköze lett. Felépítése más, mint Misztótfalusi *Ratiocinatio*-jáé, a helyesírási kérdéseket ugyanis bizonyos nyelvtani rend szerint tárgyalja (előbb a hangokat magukban, utána az egyszerű, majd a képzett és összetett szavakat, végül néhány mondattani regulát ad).

A 17. század fontos nyelvi–nyelvészeti kérdései közé tartozott még a szókincs bővítés, elsősorban a tudományok terén. A szakszavak fordításának szükséges voltára már Geleji fölhívta a figyelmet. A legjelentősebb azonban ezen a téren Apáczai Csere János (1625–1659) tevékenysége volt. A gyulaféhegyvári iskola növendékeként megismerkedett Ramus-szal és a korai enciklopédizmussal, majd Geleji támogatásával Hollandiába ment tanulni, ahol a karteziánizmus hatása alá került. Hazatérve volt iskolájában tanított, majd Kolozsvárott kapott állást. Két legfontosabb műve a *Magyar logikácska* (1654) és a *Magyar encyclopaedia* (1655; mindkét könyv Utrechtben jelent meg). Az utóbbi célja az, hogy a tudományok összességének nyújtsa magyar nyelven iskolai használatra alkalmas összefoglalását. Bizonyos részeit nem készülték el, így például a nyelvtan sem, bár a bevezetésben Apáczai megemlíti, hogy ehhez a témához forrása elsősorban Ramus volt. A *Magyar encyclopaedia* – és a kisebb filozófiatankönyv, a *Magyar logikácska* – jelentősége számunkra abban áll, hogy hősies erőfeszítéssel igyekeznek valóban szinte minden tudomány nyelvét következetesen megmagyarázni. Az Apáczai által megalkotott magyar szakszavaknak egy tekintélyes része a nyelv maradandó részévé vált: *kiterjedtség, középpont, súrlódás, számláló, nevező, osztó, osztandó*. Hatása a maga korában (nem utolsósorban korai halála miatt) igen korlátozott volt, de a következő században már többen követik azt a célt, amelyet ő tűzött ki a tudományok anyanyelvi művelésében és oktatásában.

A 18. század az 1770-es évekig

1700 után mind a szótárak, mind a nyelvtanok között nemzedékváltás történt. Szenczi Molnár Albert *Dictionarium*-ait 1708-ban nyomtatták ki utoljára, ugyanebben az évben megjelent Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) szótára. A nagyenyedi kollégium Heidelbergben és másutt tanult tudós tanárának *Dictionarium*át először 1708-ban adták ki Lőcsén, majd a 18. század folyamán többször is. 1762-es kiadása a jezsuiták nagyszombati nyomdájából került ki, 1767-es kiadását pedig Bod Péter gondozta; utoljára 1801-ben adták ki, tehát Szencziéhez hasonlóan nagyjából egy századig állta meg a helyét. Ez a szótár is kétirányú, a magyar–latin rész alapja Szenczi Molnár szótára kibővítve; a latin–magyar rész Pápai Páriz eredeti munkája, melyhez felhasználta Comenius egynémely művét, valamint Marcus F. Wendelinus *Medulla Latinitatis* című frázisgyűjteményét, amely részleges magyar értelmezésekkel 1646-ban jelent meg Gyulaféhegyvárott. A nagyszombati kiadás bővült egy kontrasztív frazeológiai példatárral (l. alább), Bod Péter pedig öt évvel későbbi kiadásában ezt átvette, továbbá hozzátett egy bevezetést a szótáriródalom történetéről (Szenczi Molnár alapján), bővítette a magyarországi latinság szókincsével, a magyar keresztnevekkel (ezeket régi szövegekből, főleg a Váradi Regestrumból vette, de a pogány neveket kihagyta), valamint a magyar pénzek és a Magyarországon használt rövidítések (*sigla*) jegyzékével. Pápai Páriz szótárát kivonatolták is, igen sok rövidített változata látott napvilágot a század folyamán, értelmezései átkerültek más szótárakba (pl. Cellariuséba Bél Mátyás munkája nyomán, 1719). A szótár sorsa tehát ugyanúgy alakult, mint a korábbi népszerű szótáraké, elsősorban Szenczié.

A másik műfaj terén a nemzedékváltás abban áll, hogy véget ért a latin nyelvű magyar nyelvtanok ideje (bár ilyet később is írtak még, az már inkább számított kivételnek), az újak többnyire már németül készültek. Ezek közül a század elején kiemelkedik Bél Mátyás (1684–1749) nyelvkönyve, a *Der ungarische Sprachmeister* (Pozsony, 1729). A század talán legnagyobb polihisztorja ezt a nyelvkönyvet kifejezetten a németajkúak számára írta, hogy belőle magyarul tanulhassanak, mert, mint a bevezetésben kifejti, más népekkel ellentétben a magyarok nem hódítanak és nem viszik ezáltal nyelvüket határaikon kívülre. Egymás nyelvének ismerete viszont erősíti a népek közötti kapcsolatokat. Bél Mátyás jól ismerte a 17. század magyar nyelvtani irodalmát, ajánlja Szenczi Molnár, Pereszlényi, Komáromi Csipkés és Tsétsi fentebb is tárgyalt műveit. Nyelvkönyve kifejezett pedagógiai jelleget mutat, a

szófajok definíciói, ha vannak egyáltalán, kizárólag a gyakorlati használhatóság legegyszerűbb szempontjainak felelnek meg (pl. főnév az, ami elé névelőt, ige az, ami elé [alanyi] névmást lehet tenni). A könyv jelentős részét a szótan teszi ki (betűk/hangok, főnév, birtokos toldalékok, névmások, igék, partikulák), ezt követi egy rövid szintaxis, majd függelékben egy kétnyelvű kifejezés- és párbeszédgyűjtemény.

Bél Mátyás nyelvtanát követi Adámi Mihály bécsi udvari ágens és tanár magyar nyelvkönyve, az *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*, amelyet először 1760-ban adott ki Bécsben. A könyvet elsősorban magyar ügyekkel foglalkozó bécsi hivatalnokoknak szánta. Kisebb jelentőségű grammatikák jelentek még meg a század folyamán, a nyelvtanok nagy évtizede azonban majd csak 1790 körül érkezik el.

A 18. század középső része a magyar nyelvtudomány történetében a tudós jezsuiták nagy korszaka. Mivel a rend az általa fenntartott iskolákban mindenütt nagyjából egységes tanmenetet követett és azonos tankönyveket használt, a latin nyelvi készségek fejlesztésére szolgáló anyagokat át kellett dolgozni, hogy a magyar anyanyelvű diákok is használhassák. Azok a sokszor ismeretlen szerzetesek, akik az átdolgozást végezték, általában igen találékonyan, tudományos és pedagógiai szempontból példászerű igényességgel jártak el. 1745-ben jelent meg Nagyszombatban a 17. század egyik klasszikus haladó latin tankönyve, melynek eredeti szerzője a francia jezsuita Franciscus Pomey volt. A mű Nagyszombatban megjelent kiadása három részből állt. Egy *Syntaxis ornata* című fogalmazástan alkotta az első könyvet, ez főleg szókötési szabályokkal foglalkozott. A második könyv, a *Flos latinitatis* szó- és kifejezésgyűjtemény volt, amely szinonimikus csoportokban tárgyalta külön-külön az igéket, a névszókat és a partikulákat. A két könyvet kiegészítette egy magyar–latin és egy német–latin betűrendes szómutató. Ha Pomey könyveinek magyar változata (természetesen latinul, nem fordításban) csak egy innovatív latintanítási segédanyag lett volna, nem tárgyalnánk itt. Ami a magyar nyelvtudomány szempontjából lényegessé teszi, az a kontrasztív frazeológiai egybevetések és a magyarajkú diákok által gyakran elkövetett hibák részletes listája, és általában a fordítási problémák alapos tárgyalása. (A latin fogalmazást tanító szerzetesek hungarizmus-gyűjteménye, amely bekerült a Pomey-könyvekbe, felbukkan Pápai Páriz szótárának 1762-es nagyszombati kiadásában, majd változatlan formában az 1767-es Bod Péter-féle kiadásban.) Erasmusi minta nyomán megírt frazeológiai gyűjtemények, *Adagium*-ok léteztek már korábban is (Baranyai Decsi János 1598, Kiss Viczay Péter 1713, az utóbbiból a jezsuiták tankönyve bőven merített is), és az sem kérdéses, hogy az iskolai gyakorlatban a fordítás sajátos problémái nap mint nap előkerültek. Ezeknek a kérdéseknek a módszeres, alapos, nyomtatásban megjelenő tárgyalása mégis újszerű volt, és a Pomey-könyvekben nagyon szerencsés módon találkozott az idiomatikus kifejezések szintaktikai és jelentéstani tárgyalása (már az eredetiben) az igényes és ötletes magyarítással. Részben hasonló munka F. Wagner osztrák jezsuita *Phraseologia*-ja, melyet kitűnő magyar értelmezésekkel Vargyas István adott ki 1750-ben, szintén Nagyszombatban.

A nyelvtudomány másik területe, ahol ez a szerzetesrend különösen nagyot alkotott, a szókincs magyarítása volt. A jezsuiták feltett szándéka volt, hogy a szaktárgyak magyar nyelvű oktatásához magyar nyelvű tankönyveket írjanak, ehhez azonban a megfelelő szókészletet is létre kellett hozni. Ebben jeles elődjük volt Apáczai Csere János (l. fentebb), és ők sem voltak hozzá méltatlanok. A sort Bertalanfi Pál földrajz-tankönyve nyitja (*Világnak rövid ismerete*, 1757), és elsősorban Molnár János folytatja, aki 1760 és 1806 között számos tankönyvet írt magyarul, nagy szolgálatot téve a lassan bontakozó magyar nyelvű tudományosságna (*ásvány, olvadék, hullám, nyelvújítás*). Nagy jelentősége volt Faludi Ferencnek is, akit főleg költőként ismer az utókor. Ő nem annyira a tudományok, mint inkább az irodalom nyelvének és stílusának az újítói közé tartozik, tőle származnak például a *hófehér, nyelvjárás, ilyesmi, olyasmi* szavak. Frazeológiával és stilisztikával szívesen foglalkozott,

1747 és 1750 között pedig a nagyszombati nyomda igazgatójaként biztos, hogy tevékeny része volt a föntebb említett könyvek némelyikének kiadásában.

A harmadik terület, amelyen a jezsuiták új és jelentős fölfedezéseket tettek, a nyelvrokonság kutatása volt. A magyar és a héber nyelv rokonsága Sylvester óta közhelynek számított, még ha a későbbi grammatikusok tőle függetlenül állították is. Nyelvrokonság alatt persze nem az értették, amit a 19. század óta szokás; a héber rokonság inkább bizonyos feltételezett szerkezeti hasonlóságra (kapcsolt névmások a birtokos ragozásban), illetve a magyar nyelvnek a többi, egymáshoz sokkal inkább hasonló európai nyelvtől gyökeresen eltérő jellegére utalt.

A nyelvrokonság kérdése éppen ezért nem is kapcsolódott össze a magyar nép őstörténetével a 18. század közepéig. Ez utóbbi téren abban az időben ismert volt egyrészt a hunokhoz kötődő eredetmítosz, amelyet középkori forrásokból merítve Bonfini kanonizált, másrészt az Urál-vidéki Jugriára vonatkozó elképzelés, amely valamivel újabb keletű volt. A 18. század elején Czvittinger Dávid már az utóbbi mellett foglalt állást, Bél Mátyás pedig összebékíteni igyekezett a két elgondolást, de beleszöve a keleti (elsősorban héber) eredetet. A század közepén azután napvilágot látott két nagyszabású munka a magyar őstörténetről. Az egyik a piarista Desericzky Ince ötkötetes műve (*De initiis et maioribus Hungarorum commentaria*, Buda és Pest 1748, 1753, 1758–60), a másik a jezsuita Pray Györgyé (*Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Bécs, 1761). Desericzky, aki az addig a Vatikánban lappangó Julianus-jelentést is közzétette, saját hun-avar-magyar ősnyelv- és őshaza-elméletet dolgozott ki, a magyarok elődeit az Ararát környékére helyezve. Pray György felhasználta a Kínára vonatkozó legkorszerűbb forrásokat, amelyek részben az ázsiai hunokat is tárgyalták. Pray tudott a Skandináviában már a 17. század óta fel-felbukkanó finn–magyar rokonsági fölvetésekről (Stiernhielm, Rudbeck, Ihre, Strahlenberg, valamint a német Leibniz), ezeket azonban egészen addig nem vette komolyan, míg rendtársai, Hell Miksa és Sajnovics János (1733–1785) alaposabb kutatásokba nem kezdtek.

Hell bécsi udvari csillagász volt, de szívesen foglalkozott a régiséggel is. Egy csillagászati jelenség megfigyelésre magával vitte Sajnovics Jánost Vardö szigetére (Norvégia északkeleti partjainál) 1768-ban, emellett azonban arra ösztökélte, hogy a helyi („finnmarchiai”) lappok nyelvét is tanulmányozza, mégpedig pontosan a magyar nyelvvel való rokonság szempontjából. Sajnovics 1770-ben tette közzé nyelvészeti kutatásai eredményét először előadás formájában (1770, Királyi Dán Tudóstársaság), majd nyomtatásban (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, 1770, Koppenhága, második, bővített kiadás 1771, Nagyszombat).

Sajnovics könyve a korabeli európai tudományosság színvonalát messze meghaladta. A magyar–lapp nyelvrokonságot igen alaposan és fölkészülten, rendkívüli tudományos lelkiismeretességgel és éleslátással tárgyalta és bizonyította szókincsbeli egyezések, hangmegfelelések és alaktani egyezések segítségével – és mindezt évtizedekkel az indoeurópai nyelvcsalád tudományos igényű kutatásának kezdete előtt. Emellett kitért a helyesírásra, a nyelvjárási különbségekre, a szakirodalomban föllelhető nézetekre, bizonyos általános módszertani kérdésekre, valamint közli – Pray György leírása alapján, Faludi Ferenc értelmezésével együtt, nyomtatásban először – a Halotti Beszédet. Világosan kitűnik az is, hogy a munka elméleti háttérének és következtetéseinek kidolgozásában igen nagy szerepe volt Pray Györgynek és Hell Miksának. Ezt különösen a második, nagyszombati kiadásban föllelhető bővítések mutatják. Megtudjuk, hogy Pray és Hell szerint a magyarok őshazája Karjelia (Karélia), de azt is, hogy az ázsiai nyelvek (beleértve a magyart, a finnt és a lappot) őse a kínai. Jóllehet a kínai rokonság tárgyalása módfelett szervesen beillesztésnek tűnik a könyv egészének gondolatmenetéhez képest, Sajnovics, úgy tűnik, elfogadja Hell magyar–kínai szóegyezésekkel alátámasztott érvelését.

A *Demonstratio* tehát jelentős, korszakhatáron álló munka. A benne kifejtett bizonyítás kifejezetten a nyelvrokonság modern fogalma felé mutat – még akkor is, ha számos Sajnovics által tételezett etimológiai megfelelést nem tart már helytállónak az utókor. Elméleti háttere ugyanakkor határozottan a 17–18. század örököse, amennyiben a magyar–lapp rokonságot a kínai mint mátrix-nyelv (tehát az emberiség kisszámú ősnyelvének egyike) háttere elé helyezi. A nyelvrokonságot tágabb összefüggésekbe Pray György állította nagyszabású művében, a *Dissertationes historico-criticae*-ben (Bécs, 1774). Ebben lényegében összeegyezteti a magyar–lapp–finn és a szkíta–hun–magyar rokonságot, miközben az összes hozzáférhető forrás alapján tárgyalja a kisebb finnugor, sőt a szamojéd népeket is – továbbá a honfoglalást, Anonymust, a szlávokat, a székelyeket, a besenyőket, a románokat, a kazárokat és a törököket, ez utóbbiakat szintén nyelvi és történeti rokonságba állítva a magyarokkal. Későbbi munkáiban sokat foglalkozott még Kínával (ennek nemcsak a feltételezett rokonság, hanem az ún. rítusvita miatt is nagy jelentősége volt akkortájt egész Európában, különösen a jezsuiták számára).

Sajnovics könyvének fogadtatása külföldön rendkívül elismerő volt. Magyarországon a jezsuita „munkaközösség” berkein kívül nemigen volt közvetlen hatása, ami annak is köszönhető, hogy Sajnovics kortársai között számottevő nyelvészek nem voltak. A művelt és tudományos köztudatba Pray közvetítésével kerültek eredményei, azonban jelentősen módosulva, és ebben az ötvözött formában jelentek meg az irodalomban is Dugonics *Etelkájától a Zalán futásáig*. Sajnovics élete hátralevő tizenöt évében a közhiedelemmel ellentétben nem volt támadásoknak kitéve a nyelvrokonság kérdése miatt. Egyedül Barcsay Ábrahám híressé vált verse (1777) tekinthető bírálólatnak, a későbbi kritikus megnyilatkozásokat (Beregszászi Nagy Páltól Kazinczyig) Sajnovics már nem érte meg. Az elutasító és az elfogadó vélemények szemrevételezése már az élesebb szemű kortársak előtt egyértelmű felekezeti megoszlást mutatott, amennyiben az elfogadók szinte mind katolikusok, az elutasítók pedig protestánsok voltak. Sajnovics nyelvészeti munkásságát nem a kritikák miatt nem folytatta. Egyrészt ambíciója mindig a csillagászat volt, és ezt nem is rejtette véka alá. Másrészt a jezsuita rend felülről elrendelt felosztása 1773-ban igen nehéz helyzetbe hozta a szerzeteseket, és lényegesen szűkítette lehetőségeik körét. A finnugor rokonság kutatásának folytatása másokra várt és komolyabban csak a 19. század utolsó harmadában bontakozott ki.

A 18–19. század fordulója (1770–1830)

A 18. század végén a magyar nyelvtudomány történetének legmozgalmasabb és egyik legtermékenyebb időszaka kezdődik. A magyar nyelv és vele együtt a nyelvtudomány ügye központi jelentőségre tesz szert, és a vele kapcsolatos törekvések olyan lendületet vesznek, amely visszafordíthatatlanul megváltoztatja mind magát a nyelvet – a nyelvtörténészek innen számítják az újmagyar kort –, mind pedig a vele foglalkozó tudományokat, beleértve nem csak tartalmi vonatkozásait, hanem társadalmi helyzetüket és szerepüket is. Mindeme fejlemények összefüggenek a politizáló főnemesség és a császári udvar között élesedő ellentéttel, de még inkább a köznemesség és az alsóbb rétegek növekvő szellemi és politikai erejével. Szerepet játszik természetesen a korabeli német gondolkodók hatása, közülük is elsősorban Adelungé és Herderé.

Az 1800 körüli évtizedekben több újszerű vonatkozását ismerték fel és hangsúlyozták a magyar nyelvnek, melyek többé-kevésbé még időrendbe is állíthatók. Először a nyelvet mint sajátos adottságok terepét kezdték birtokba venni és vizsgálni. Az 1770-es évek a klasszikus mértékű verselés divattá válásának az időszaka, ekkor lépett fel Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Rájnis József. Őket csak pár évvel előzte meg Kalmár György (1726–?)

Prodromus-ával (Pozsony, 1770), ezzel a különös grammatikaszerű munkával, amelyhez elődeivel ellentétben egy terjedelmes verstani részt is csatolt, valamint hexameteres verseinek oly bőségét, hogy az még az egyébként sem rövid grammatikai rész terjedelmét is felülmúlja. Másodsorban a magyar nyelvet mint a tudományok terjesztésének eszközét is egyre komolyabban kezdték tekintetbe venni. Korábban már szoltunk arról, hogy a jezsuita tankönyvek mennyire fontos szerepet játszottak ebben az 1750-es évekkel kezdődően. Bessenyei György nevezetes közművelődési programjával azonban az 1770–80-as években a magyar nyelvűség elvi, politikai és társadalmi kérdéssé kezdett válni és így kapcsolódott össze a közjó fogalmával, az alacsony sorúak fölemelésének céljával. Harmadsorban eluralkodott a század utolsó mintegy húsz évében az a felfogás, hogy a nemzeti nyelv a nemzet létevel valamilyen mélységes, elemi értelemben összefügg. Az azonosságtudat döntő mozzanatává emelkedett a nyelv, ellentétben a 18. század első felével, amikor a hétköznapi többnyelvűség és a közéleti latin nyelvűség alkották a soknemzetiségű ország nyelvi helyzetének természetes és kielégítő kereteit. Negyedszerre a magyar nyelv társadalmi, tudományos és reprezentatív szerepének megnövekedésével, valamint az irodalom megújulásának igényével együtt a nyelv „kiművelésének”, a felismert célokkal összhangban történő alakításának a szükségessége is fölmerült. A nyelv így mint a fejlesztés és a formálás számára nyitott, a kreativitásnak teret adó közeg jelent meg, főleg az 1790-es évekkel kezdődően.

A magyar nyelv ezen tényezők hatására vált „nemzeti” nyelvvé és a magyar nyelvtudomány „nemzeti” tudománnyá. Ezt a korszakot jellemzik egyrészt lényeges politikai és művelődéspolitikai fejlemények. Másfelől jellemzik a magyar nyelvre (rokonságára, múltjára és rendszerére) vonatkozó, szűkebb értelemben vett nyelvészeti kutatások. Harmadrészt pedig, a kutatásokkal összefüggésben, jellemzik azok a nyelvi–nyelvészeti (és persze irodalmi, stilisztikai) viták, amelyek artikulálása a korszak szellemi életének központi eseményei közé tartozott. Ugyanakkor azonban nem szabad elfelejteni, hogy e korszaknak nem minden lényeges nyelvészeti munkája keletkezett az itt felsorolt, a fő sodorvonalhoz tartozó fejlemények keretei között. A korszak legelején a fentebb említett Kalmár György tett közzé egy egyetemes tudományos műnyelv-tervezetet a kor lassan lecsengő divatjának megfelelően (*Praecepta grammatica*, Berlin és Lipcse, 1772). Európa egy részén ennek még visszhangja is volt, de már elég világosan egy letűnőfélben lévő tudományos érdeklődést képviselt.

Az utókor szemében nagyobb a jelentősége a bécsi udvar zseniális tanácsosának, Kempelen Farkasnak (1734–1804). Számos teendője és megbízatása mellett, melyek a schönbrunni szökökútrendszer megtervezésétől a bánáti telepítések szervezéséig és a budai karmelita kolostor színházzá alakításáig terjedtek, szuverén módon ötvözte mechanikai-mérnöki tudását kora teljes európai nyelvtudományának fölényes ismeretével. Nevezetes beszélőgépén – mellyel a maga korában nem keltett nagy érdeklődést – évtizedekig dolgozott, leírását több mint húsz évvel első változatának bemutatása után tette közzé. *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása* 1791-ben jelent meg Bécsben, németül és franciául egyidejűleg. Magának a gépnek a leírása a könyv terjedelmének csak egy kisebb részét teszi ki és megelőzi két általános nyelvészeti témájú fejezet, továbbá az emberi beszélőszervek, valamint a különféle európai nyelvek egyes beszédhangjainak részletes leírása. A teljes egészében párját ritkító mű Magyarországon jóformán semmilyen visszhangot nem keltett, sem akkor, sem a későbbiekben nem hivatkoznak rá. Ennek valószínűleg az is oka lehet, hogy az 1790-es években nem ezt érezte időszerűnek a nyelvről gondolkodó magyar értelmiség. De az is egyértelmű, hogy Kempelen a hangképzés természettudományos jellegű vizsgálatával a nyelvészetnek egy olyan területét kezdte fölfedezni, amely a lassan intézményesülő tudományban még majdnem száz évig nem nyert polgárjogot Európában sehol. Nem csak ezen a területen előzte meg több nemzedékkel korát. Meglepő módon

hangsúlyozta például azt, hogy a mondatszerkezetek a nyelv lényegi magvához tartoznak, *de* nem függenek össze a gondolkodás folyamataival, hanem pusztán szerkezetekként kell őket vizsgálni; élénken foglalkoztatta a süketnémák jelnyelve, és a példákat még sorolhatnánk.

Amint fentebb jeleztük, Magyarországon a nyelv iránti érdeklődés ekkor már határozott fordulatot vett egy egészen más irányban. Ennek a fordulatnak az egyik, részben politikai jellegű mozzanata a magyar nyelv egyenjogúsítására való, lassan eredményessé váló törekvés volt. Ismeretes, hogy az 1790-es országgyűlés eldöntötte, hogy a jegyzőkönyvet magyarul vezetik és teszik közzé, valamint határozott a magyar nyelv kötelező oktatásáról a magyarországi iskolákban és magyar nyelvi tanszék létesítéséről az akkor már Pesten működő egyetemen. 1805-től a törvényeket is közzétették a latin mellett magyarul. 1830-tól nem dolgozhatott az államigazgatásban olyan hivatalnok, aki nem tudott magyarul. Mindeme fejleményeket jogi értelemben a magyar nyelv államnyelvvé tétele koronázta meg 1844-ben.

A nyelvtudomány intézményesülésének fő formáját a később tárgyalandó Akadémia és – jóval szerényebb mértékben – az egyetem jelentette. Az egyetemen a magyar tanszék létrehozásával és Vályi András 1791-es kinevezésével voltaképpen még csak bizonyos gyakorlati nyelvoktatás indult meg. Vályi halála után, 1802–07 között Révai Miklós, majd 1830-ig Czinke Ferenc volt a kinevezett professzor. Az 1806-ban kiadott második *Ratio Educationis* kötelezővé tette a magyar nyelv tanulását a diákok számára, de a valóságban igen kevesen látogatták ezeket az órákat, melyek a század elején már nemcsak a nyelv gyakorlati tanításával, hanem magyar irodalommal is foglalkoztak. Sajnálatos, hogy Révai rövid időszaka után a század utolsó évtizedeiig nem tanított az ország egyetlen egyetemén jelentős magyar nyelvtudós, de ez egy Európa-szerte megfigyelhető jelenség: néhány kivételtől eltekintve az egyetemek a 19. század második feléig általában nem töltöttek be valódi tudományszervező és újító szerepet.

A nyelvre vonatkozó kutatások három területet érintettek. A rokonság kérdésében ebben az időszakban egyetlen fajsúlyos munka született, ez Gyarmathi Sámuel *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* című könyve (Göttingen, 1799). Az erdélyi Gyarmathi a göttingeni egyetemen ismerkedett meg Schlözer révén a finnugor nyelvekkel, itt szerzett ismeretei és a hozzáférhető szakirodalom alapján (és – Sajnoviccsal szemben – nem helyszíni tanulmányozás után) írta meg összegző értekezését, melybe bevonta már az Oroszország területén beszélt finnugor és szamojéd nyelvek nagy részét is. Ebben mindenképpen előrelépést jelent, még ha a finnen, az észten és a lappon kívül a többi nyelvhez megbízható szakirodalom nem létezett is. A nyelvrokonság kérdésében egyébiránt igen különös helyzet alakult ki Magyarországon. Némelyek igen hevesen támadták az északi rokonság gondolatát, mint például Barcsay Ábrahám (l. fentebb), avagy Beregszászi Nagy Pál, az erlangeni egyetem, később a sárospataki kollégium tanára, akinek a keleti nyelvekben való jártasságát senki nem vonhatta kétségbe. Másoknál a finn(ugor) és a „napkeleti” származás (ez utóbbi a korszak egészében közhely volt) teljes békében megfért egymással, és még a legkiválóbb nyelvészeti munkák némelyikében is együvé sorolva találjuk a finn, a perzsa, az arab és a török nyelvet.

A kutatások második területe a magyar nyelv története volt. Az általában vett történettudomány modern formájában Pray Györggyel veszi kezdetét a 18. század második felében, az irodalomtörténet mint önálló tudományág is e században jön létre. A nyelv történeti–filológiai vizsgálata ezt a két tudományt követte a 18–19. század fordulóján, és elsősorban Révai Miklós (1750–1807) nevéhez fűződik. Ő már az 1780–90-es években módszeresen kutatta a magyar nyelv régi emlékeit csakúgy, mint a régi grammatikusokat. Kutatásainak eredményét összegezve közzétenni csak az után tudta, hogy elnyerte a pesti egyetem katedróját, így jelent meg 1803-ban *Antiquitates literaturae hungaricae* c. műve, amelyben részletes magyarázatokkal közzétette a Halotti Beszédet, majd ugyanebben az évben napvilágot látott nagyszabású nyelvtana, az *Elaboratior grammatica hungarica*. Révai

volt az első, aki a múlt írott nyelvét tudományos igénnyel kutatta, a saját kora nyelvállapotához vezető utat időrendi–okszági viszonyok összefüggéseiben írta le, röviden: ő volt a magyar történeti nyelvészet megalapítója. Jellemző rá az, hogy a nyelv történetét értékelő figyelemmel kutatta: szerinte a nyelv virágkora a 16–17. század volt, azóta egyre csak hanyatlik, a grammatikus feladata pedig az, hogy a virágkort visszahozza. Jellemző rá az is, hogy a nyelv kutatása nála még nem vált el a nyelv művészetének és alkalmazásának a kutatásától: irodalom, stílus és nyelv az ő számára összefüggő vizsgálódási területet alkotott.

A harmadik kutatási terület, amely az előzővel szorosan összefüggött, a tág értelemben vett nyelvtan, a nyelv rendszere volt. A 18. század végével kezdődően mind a nyelvtanban, mind a szókincsben rendezésre és kiművelésre szoruló területet láttak, amelynek a megfelelő módon történő gondozása hatalmas tétet hordozó, az egész magyar értelmiségre nagy felelősséget róó feladat, hiszen a magyar nyelvűség egy emberöltőn belül eszmei, politikai, jogi, esztétikai, pedagógiai és tudományos kérdéssé, majd idővel adottsággá vált. Éppen ezért, összhangban az európai fejleményekkel, a nyelvtani munkák (beleértve a helyesírást) sok esetben egyfajta normaalkotó, kodifikációs igénnyel készültek.

A korszak jelentős grammatikáinak történetét Görög Demeter és Kerekes Sámuel pályázata nyitja. Ők a Bécsben megjelenő magyar folyóirat, a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőiként tették közzé 1790-ben felhívásukat (valószínűleg Révai közreműködésével), melynek célja egy teljes magyar nyelvtan megalkotása volt. Őt pályamű érkezett a felhívásra, ezeket kolozsvári és nagyenyedi, majd debreceni tudósokkal bíraltatták meg, akik pedig úgy döntöttek, hogy egyiket sem minősítik győztesnek és adják ki változatlan formában, hanem a pályamunkák alapján egy új grammatikát készítenek. Így jelent meg 1795-ben, Bécsben a *Magyar grammatika, melyet készített Debrecenben egy magyar társaság*, és amelyet már a kortársak egyszerűen *Debreceni grammatika* néven emlegettek. Javarészt Földi János pályamunkáján alapszik (aki ezért a pályadíj felét meg is kapta), de azon a bírálók nem jelentéktelen módosításokat is tettek. Összességében véve a kora színvonalához mérten kiváló munka jelent meg, amely nagy részletességgel tárgyalja a helyesírást és a hangokat, a szófajokat és a morfológiát, valamint a mondattant, ezenfelül függelékben közli egyebek mellett a nyelvtudomány latin–magyar szakszójegyzékét, a „más idegen nemzetek szavaival egyező magyar szókat”, valamint a „Magyar Nyelv regulái ellen tsináltt új szókat”. A könyv egészét olyasfajta érdeklődés hatja át, amely a 18. század elején még nem volt jellemző. Kimondott szándéka szerint célja nem az idegen ajkúak megismertetése a magyar nyelvvel, hanem a nyelv „regulásságának” bemutatása az anyanyelvi beszélők előtt. Központi fogalmai között olyanokat találunk, mint az analógia és az anomália, azaz a morfológiai szabályosság és rendhagyóság; a (még mindig latin mintájú) főnévragozás értelmezésénél felhasználja a *subjectum* („neveződött”) és a *praedicatum* („mondódott”) terminusokat; kiváló érzékkel tárgyalja a „hajtogatás” és a „származtatás” (azaz a ragozás és a szóképzés) közötti különbséget, az előbbit a nyelvtanhoz, az utóbbit a szókészlethez sorolva, és így tovább.

Az 1790 utáni két-három évtizedben több nyelvtan jelent meg, mint a Sylvester óta eltelt majdnem három évszázad alatt. Ezek közül a több-kevesebb eredetiséget mutató grammatikák közül kiemelkedik Révai imént említett *Elaboratior grammatica hungaricá*-ja és a korszak másik nagy szerzetes nyelvtudósának, Verseggy Ferencnek (1757–1822) korai *Procludiuma* (Pest, 1793), amely inkább előtanulmány és bizonyos általános kérdések igen alapos tárgyalása, továbbá Révaival vitakozó két műve, a *Neuverfaßte ungarische Sprachlehre* és *A tiszta magyarság* (mindkettő Pest, 1805), valamint nagyszabású, latin nyelvű *Analyticá*-ja (Buda, 1816–17) és *Magyar grammatikája* (Buda, 1818). A kettejük között kibontakozó vitát, amely általános kérdésektől – Verseggy Révaival ellentétben nem a múlt, hanem a jelen nyelvhasználatát tekintette mérvadónak – a helyesírás részleteiig sok mindenre kiterjedt, az utókor számára Kazinczy és Vörösmarty gyakorlati állásfoglalásai döntötték el, többnyire Révai javára, bár jelentős pontokon Verseggy megoldásait vették át

(innen például a Révai által előtérbe állított ikés ragozás kiemelkedő helye a későbbi nyelvújításban, avagy a normatívává vált *látja*-típusú írásmód a *láttya* változattal szemben). Verseghegy viszont megkapta a Helytartótanács megbízását arra, hogy magyar nyelv(tan)könyveket írjon az iskolák számára, és 1816 és 1818 között több ilyen könyve jelent meg részben németül, részben latinul, részben magyarul.

A nyelvet érintő külsődleges, politikai események és a nyelvészeti kutatások mellett a korszak legjelentősebb fejleményeit nyelvújítás néven foglaljuk össze. Ez egy teljesen egyedülálló epizódja a magyar nyelvtudomány és a nyelv történetének, amennyiben arisztokratáktól falusi plébánosokig az értelmiség nagyon nagy részét megmozgatta és vitára készítette, és amennyiben a magyar szókincset és az irodalmi nyelv, később a köznyelv stílusát is aránylag rövid idő alatt látványosan megváltoztatta. A nyelvújítás célja az volt, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegye mindazon funkciók betöltésére, amelyekre addig elsősorban a latint, másodsorban a németet használták. A nyelv hiányosságai a szókészlet terén voltak a legszembeszökőbbek, így a legtöbb újítás is itt született, de a nyelv körül forgó viták sok más területre is átterjedtek, mint például a helyesírásra (l. főntebb a Révai–Verseghegy-féle jottista-ipszilonista vitát) vagy az alaktanéra (*látnánk* és *látnók*, *a magyaroknak királynéjuk* vagy *királynéja* stb.), és természetesen az irodalmi stílusokéra.

Ami a szókészlet megújítását illeti, ennek előzményei igen korai időkre nyúlnak vissza. Sylvester feledésbe merült nyelvtanában a grammatikai szakszókészletet magyarul is megalkotta; Geleji Katona már a filozófia szélesebb körével kísérletezett, de különösebb módszeresség nélkül; a tudományok enciklopédikus teljességét Apáczai igyekezett megmagyarítani. Száz évvel Apáczai után a nagyszombati jezsuiták (mint Molnár János) folytatták ezt a munkát. A szaktudományok szűkebb köréből az első magyar újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* megjelenésével lépett ki a nyelvújítás. Az első szerkesztők (Rát Mátyás, Barczafalvi Szabó Dávid, Révai Miklós) és számos kortársuk – mint Dugonics András – igen lelkesen alkottak új szavakat, az 1780-as évek második felében pedig ezzel már igen komoly visszhangot is keltettek. A korábban említett *Debreceni grammatika* szerkesztői már fontosnak tartották, hogy terjedelmes függelékben tárgyalják a szerintük elfogadhatatlan újításokat (mint például a *nyelvújítást*, Révai kifejezését).

A nyelvújítás több formában zajlott. Az egyedi szóalkotások újságcikkekben, fordításokban láttak napvilágot, avagy nyilvánosan meghirdetett pályázatokra küldték be őket. Elméleti kérdéseket hosszabb tanulmányokban taglaltak, amelyek közül sokat magánalapítványok pályázataira írtak. Ilyen volt többek között Kultsár Istvánnak a *Magyar Kurír*-ban közzétett pályatétele (1804) a magyar nyelv kiműveléséről, melyre huszonegy válasz érkezett, avagy a nevezetes Marczibányi-pályázatok az 1810-es években. A korszaknak, ha nem is a legfontosabb, de mindenképpen az egyik leglátványosabb műfaját alkották a gúnyiratok, pamfletek, melyekben a honi szellemi élet hangadói, a nyelvújítási viták leglelkesebb résztvevői egymást támadták, nem ritkán igen személyes módon. Ennek klasszikus példája a Barczafalvin és Kazinczyn ironizáló *Mondolat* (1813, Szentgyörgyi József és Somogyi Gedeon műve), és a *Felelet a Mondolatra* (1815, Kölcsey Ferenc és Szemere Pál műve), amely a *Mondolat* mellett a *Debreceni grammatikát* is kipellengérezte.

A nyelvújítási viták központi alakja a századforduló után Kazinczy Ferenc (1759–1831) lett. Börtönből való szabadulásától kezdve (1801) az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* megjelenéséig (*Tudományos Gyűjtemény*, 1819) lelkesen vett részt a magyar értelmiség nagy kalandjában, magabiztosan osztotta ítéleteit nyelvi és irodalmi kérdésekben, miközben figyelmesen követte a külföldi, elsősorban a német vitákat, melyek ugyanezekről a témákról folytak. Amint kései munkájának címe is mutatja, szokás volt a kétféle hozzáállást ortológusnak, illetve neológusnak nevezni, és ilyen módon jellemezni a vita szereplőit, táborait is. Ezt az elhatárolást azonban nem szabad túlzó módon alkalmazni, a két „csoport” között ugyanis volt átjárás, a különbségek pedig sokszor nem annyira az alapvető

hozzállásban, mint inkább részletkérdésekben, az újítás kivitelezésének mikéntjében mutatkoztak, ráadásul legalább annyira egy-egy táboron belül, mint a két tábor között.

A nyelvújítási viták 1820 körül lényegében elültek. Kazinczy *Ortológus és neológus*-ával és Teleki József *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által* című munkájával (írta 1816-ban a Marczibányi-pályázatra, megjelent 1821-ben) megszülettek a nagyszabású, lezáró összefoglalások, és bár az új szavak alkotása tovább folyt, alapvető kérdésekben már nem voltak komoly nézeteltérések. Az imént említett két munka közül az utóbbi az egész korszak kiemelkedő nyelvelméleti írása. Szerzője, Teleki József (1790–1855), aki Gyarmathi Sámuelhez hasonlóan Göttingenben tanult, később pedig a Magyar Tudós Társaság első elnöke lett, nagy erudícióval taglalja és vonatkoztatja a magyarra a korabeli nyelvfilozófia – retorikával és esztétikával határos – alapkérdéseit. A nagy elméleti munkák kora azonban ekkor, úgy tűnik, le is járt. Az 1820-as évek végére a nyelvbolcselet háttérbe szorult, a grammatika és a szókészlet vitatott kérdéseinek összegzésére és rendezésére viszont lehetőség nyílt a nyelvújítás hevesebb időszakának lezárultával. A Magyar Tudós Társaságot, amelynek ez természetes és kezdetől fogva szándékolt feladata lett volna, éppen ennek az évtizednek a végére sikerült létrehozni.

A 19. század közepe és második fele

Az, hogy a magyar nyelv kiművelése érdekében szükség van egy nemzeti tudós társaságra, amely megfelelő tekintéllyel felruházva hathatósan el tudná látni feladatát, az 1770-es évek óta közhely volt. Bessenyeitől kezdve sokan leírták és elmondták, Révai még a leendő tagokra is tett javaslatot, valósággá mégis csak az 1820-as évek végén vált. Létrehozására 1825-ben tette meg híres felajánlását gróf Széchenyi István, majd 1830-ban kezdte meg működését Magyar Tudós Társaság néven. Első elnöke Teleki József gróf, titkára pedig Döbrentei Gábor volt. Az Akadémia folyóirat alapításával (*Tudománytár*), pályázataival, támogatásaival igen hamar a magyar tudományos élet fő szervezőjévé és központi fórumává vált, és bár jóval a nyelvújítási mozgalom leglendületesebb korszakának lezárulta után jött létre, céljai között az első helyet foglalta el a nyelvművelés és a magyar nyelvű tudományosság fejlesztése. Ebben a minőségében az Akadémia előzményének azok a korábban említett magánpályázatok tekinthetők, amelyeket szép számmal hirdettek meg a századforduló tájékán, és amelyek a magyar közművelődés igen lényeges eseményei voltak.

Az Akadémia egyfelől az addigra már számos vitában csiszolódott nyelvtudomány összefoglaló, alapvető, normatív igényű műveit kezdte összeállítani és közzétenni a nyelvújítás túlfutott időszakának lezárásaként. Ebben a tevékenységében jobbra Révai és Kazinczy nézeteit szentesítette és rögzítette. A legnagyobb szerepet Hunfalvy Pál, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc (1835-től az Akadémia titkára), Bugát Pál és Bajza József játszotta. A nyelv intézményesülésének folyamatában a legfontosabb mérföldkövek ezek: *A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* (1832), *Magyar tájszótár* (1838), *A magyar szókötés főbb szabályai* (1843), *A magyar nyelv rendszere* (1843). Fontos még a nyelvi múltat feltáró gyűjtemény, a *Régi magyar nyelvm emlékek* 1838–46 között Döbrentei Gábor szerkesztésében megjelent négy kötete. A jelentős akadémiai kiadványok közé kell még sorolni az 1829–48 közötti húsz évben megjelent szótárakat (kétnyelvűek és szakszótárak), amelyek a magyar lexikográfiának is kiemelkedő fejezetévé teszik ezt a korszakot. Természetesen ide tartozik *A magyar nyelv szótára* is, Czuczor Gergely és Fogarasi János naiv, de nagyszabású munkája (készült 1844–1861 között, megjelent 1862–1874 között).

Az összegző–szabályozó munkák megjelentetése mellett az Akadémia kutatások anyagi és eszmei támogatásával vitte előbbre a tudomány ügyét. Az Akadémia támogatta többek között a kalandos életű Kőrösi Csoma Sándort (1784–1842), a tibetisztika első nemzetközi híré tudósát. Szintén így tudott az 1840-es években Oroszországba utazni és ott a

finnugor népeket és nyelveket tanulmányozni Reguly Antal (1819–1858), aki Sajnovics fonalát vette fel több mint fél évszázaddal a *Demonstratio* megjelenése után. Reguly félig-meddig kívülálló, megszállott tudósként, akinek rövid élete ráment a nyelvrokonság kutatására, és akinek a tudományos örökségén évtizedekig dolgoztak mások, a múlt tudósaira emlékeztet. Ugyanakkor azonban kutatásait már hivatalos támogatással, az Akadémia anyagi segítségével végezte, főleg Toldy Ferencnek köszönhetően. A hatalmas mennyiségű és nagy értékű anyagot, amelyet gyűjtött, Hunfalvy Pál (1810–1891) kezdte feldolgozni.

Hunfalvy a 19. század közepének legnagyobb nyelvészévé képezte magát, jóllehet érdeklődése eredetileg és élete vége felé is közelebb állt a történelemhez és a néprajzhoz. Kitűnően ismerte korának indoeurópai nyelvészetét, és a török nyelvekben is jártas volt. Az Akadémia főkönyvtárosa volt 1851-től. 1856-ban megalapította a *Magyar Nyelvészetet*, az ország első nyelvészeti folyóiratát, majd annak megszűntével 1862-től szerkesztette az új alapítású *Nyelvtudományi Közleményeket*. Ebben a korai időszakban, amikor Hunfalvy újsütetű összehasonlító nyelvészként a magyarországi nyelvészet vezető alakjává vált, hamar kitűnt, hogy más nézeteket vall, mint a korszak nagy (akadémiai) tekintélyei, a „romantikus”-nak nevezhető nemzedék, úgymint Czuczor Gergely és Fogarasi János, a nagyszótár írói, Toldy Ferenc, Ballagi Mór és Erdélyi János, vagy akár a külföldi tudósok jelentős része. Az utókor szemével nézve Hunfalvynak sokkal világosabb képzei voltak a nyelv őstörténetéről és rokonságáról (bár a magyart genealógiailag a finnugor és a török nyelvek közé helyezte), és közelebb állt a később diadalmaskodó pozitivistá tudományossághoz. Tudományszervezőként is kiemelkedően eredményes volt, kora legkiválóbb külföldi tudósaival is rendszeres kapcsolatban állt. Az uralisztika születőfélben lévő tudományának sikerült többeket megnyernie, a legnagyobb fegyvertény azonban egy huszonkét éves göttingeni német diák, Joseph Budenz Magyarországra hívása volt.

Budenz József (1836–1892), ahogyan Magyarországon élete végéig használta a nevét, eredetileg indogermanisztikát és turkológiát tanult, magyarral Hunfalvy ösztönzésére kezdett foglalkozni, miután 1858-ban ide költözött. 1861-től az Akadémia könyvtárosa volt, 1868-tól magántanár az egyetemen, 1872-től pedig nyilvános rendes tanár, akinek a számára új tanszék létesült uráli és altaji összehasonlító nyelvészeti tanszék néven. A finnugor nyelvtudomány övele vált visszafordíthatatlanul nagykorú és elismert tudománnyá, a nyelvrokonság gondolata pedig széles körben elfogadott és az idő előrehaladtával egyre egyértelműbben meghatározott tartalmú tudományos felfogássá. Hunfalvyhoz hasonlóan Budenz is a török rokonsági körbe (is) tartozó nyelvnek vélte a magyart, hosszú és alapos kutatómunka alapján foglalt végül állást a finnugor rokonság mellett. Etimológiai, összehasonlító nyelvészeti munkássága alapvető fontosságú lett a finnugor nyelvészet számára. Nagy számú tanulmánya és szakkönyve közül kiemelkedik a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* (Budapest, 1873–81) és *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. I. rész. Az ugor nyelvek szóképzése* (Budapest, 1884–87).

Budenz az 1870 körül színre lépő új nemzedék egyik legjelesebb képviselője. Jelentős kortársa és tudományos kérdésekben legfőbb ellenlábasa Vámbéry Ármin (1832–1913) volt. Vámbéry az 1850–60-as években az Akadémia támogatásával több utat tett a Közel-Keleten és Belső-Ázsiában, és (az európai nyelvek kitűnő ismerete mellett) számos keleti nyelv és kultúra kiemelkedő szakértőjévé vált. 1865-től magántanár, 1870-től pedig a keleti nyelvek nyilvános rendes tanára volt az egyetemen. Számos könyvet írt ázsiai élményeiről, és tudományos munkáival, melyek egy része németül is megjelent, nagy nemzetközi elismertségre tett szert. 1869-ben közzétett egy cikket 'A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyeztések' címmel, amely hosszan tartó vitát nyitott a magyar nyelv eredetéről és rokonságáról. A vitában főleg Budenz, másodsorban Hunfalvy vett részt, inkább kényszerűségből, mintsem örömmel, de a tudomány számára felbecsülhetetlen értékű munkát végeztek a vitás és tisztázásra szoruló kérdések módszeres feldolgozásával és

megválaszolásával (eredetileg mind Hunfalvy, mind Budenz a magyar nyelv török eredetét vallotta!). Az ugor–török háború néven elhíresült vita, melynek Vámbéry oldaláról csúcspontja a *Magyarok eredete* című könyve (Budapest, 1882), mintegy húsz év leforgása alatt oly módon jutott nyugvópontra, hogy Vámbéry hatalmas tekintélye és népszerűsége ellenére, melyet úgy a tudományos, mint a szélesebb közönség előtt élvezett, nem tudta már megrendíteni a szilárd tudományos alapokon nyugvó finnugor rokonsági elméletet. Ugyanakkor nézeteivel nem szigetelődött el: ahogy Budenz létrehozta a magyarországi finnugrisztika intézményileg és tartalmilag máig megszakítatlan hagyományát, Vámbéry Ármin – híres diákjával, az 1872-ben magántanárként habilitált Goldzieher Ignáccal – megteremtette a magyarországi orientalisztikát.

Az 1870-es évek kiemelkedő nyelvészei között tartjuk még számon Szarvas Gábort (1832–1895). Szemben Budenzcel, Vámbéryvel vagy Goldzieherrel, ő nem az egyetemen futotta be szakmai pályáját, nyugalomba vonulásáig gimnáziumi tanár volt. Emellett az Akadémia megbízta egy 1872-ben induló új folyóirat, a *Magyar Nyelvőr* szerkesztésével. Szarvas célja a folyóirattal elsősorban a 19. század második felében újrainduló és főleg a szaktudományokat érintő nyelvújítási mozgalomban való tevékeny – és ésszerűen, de kíméletlenül kritikus – részvétel volt. Emellett az etimológia iránt is érdeklődő Szarvas erélyesen szembeszállt az megelőző nemzedék egész nyelvtörténeti szemléletével, amelyet elsősorban a Czuczor–Fogarasi-szótár testesített meg. Tanítványával, Simonyi Zsigmonddal együtt 1873-mal kezdődően új *Magyar nyelvtörténeti szótár*at is készített (megjelent 1890–93 között).

A *Magyar Nyelvőr* volt a *Nyelvtudományi Közlemények* után a második nyelvészeti folyóirat. A kor legjobbjai írtak benne: többek között Hunfalvy, Budenz, Fogarasi János, Arany János és a fiatal Simonyi, valamint Volf György, aki 1874–90 között *Nyelvmléktár* címen sorra kiadta a középkori magyar kódexeket. Az új neológus–ortológus-vitában tevékenyen részt vett Brassai Sámuel (1800–1897), az erdélyi polihisztor is, aki az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen (az ország második egyeteme, a mai Szegedi Tudományegyetem elődje) matematikát és természettudományokat, valamint „mellékesen” általános nyelvészetet és szanszkrit nyelvet tanított, emellett pedig az egész korszakban egyedülálló szakmunkákat szentelt a magyar mondattannak (*A magyar mondat*, Pest, 1860–63, *A magyar bővített mondat*, Pest, 1870, *A mondat dualismusa*, Budapest, 1884).

A század utolsó három évtizedének egyik legfontosabb változása a nyelvtudomány külső kereteiben az, hogy az egyetem – 1872-től egyetemek – immár méltó helyet kezdtek elfoglalni a tudomány művelésének és átadásának terén az Akadémia mellett. Ez részben Leo Thun üdvös reformjainak is köszönhető volt, melyeket az 1850-es évek oktatásügyi minisztereként végrehajtott. Az 1880-as években, már Trefort Ágoston minisztersége idején, bevezették a szemináriumi formájú oktatást, és négyévvessé tették a bölcsészeti képzést, ami általában is nagyot lendített a színvonalon. Révai halála (1807) óta komoly nyelvész először csak 1865-ben kapott kinevezést a pesti egyetemre Riedl Szende (1831–1873) személyében (német nyelv és irodalom), akit előzőleg, az 1850-es években a prágai egyetem magyar nyelvi professzorának nevezett ki Thun, és aki így a század közepének kiemelkedő indogermanistája, August Schleicher, és klasszikus filológusa, Georg Curtius kollégája lett. Időben az ő pesti kinevezését nem sokkal követte Budenzé és Vámbéry Árminé. Az egykor Révai által betöltött magyar tanszéket ebben az időben Toldy Ferenc (1805–1875) bírta, aki az Akadémia hőskorában tevékeny tagja volt a Nyelvtudományi Bizottságnak, később a magyar nyelvtudomány történetének első forrásgyűjteményét is ő adta ki (*Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől [=Sylvestertől] Tsétsiig*, Pest, 1866), elsősorban mégis irodalomtörténész volt, nyelvészeti munkássága nem hasonlítható az imént tárgyalt tudósokéhoz. Halála után fölmerült a tanszék kettéválasztásának igénye egy irodalmi és egy nyelvészeti tanszékre – a nyelvészet mint

immáron önálló szakma és tudomány elismerésének jelzésértékű mozzanata volt ez. A nyelvészeti tanszék létrehozása nem ment gyorsan, de Simonyi Zsigmond (1853–1919) 1878-tól helyettes, 1885-től rendkívüli, 1889-től pedig rendes tanárként, az első hivatásos „magyar nyelvész”-ként (legalábbis ha eltekintünk Riedl prágai éveitől) megkapta azt a feladatot, amelyre szakmai rátermettsége és képességei mindenképpen feljogosították. Ugyanezekben az években nyert kinevezést Szinnyei József (1857–1943) a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi és irodalomtörténeti tanszékére (1886 rendkívüli, 1888 rendes tanár), Budenz József halálát követően pedig ő nyerte el a pesti egyetem uráli és altaji összehasonlító nyelvészeti tanszékét (1893). A magyarrá vált német finnugrista után ők ketten, Simonyi és Szinnyei voltak azok, akik a századforduló idejének és a huszadik század első részének magyar nyelvtudományát tanári és kutatói munkájukkal alapvetően meghatározták.

Simonyi (1874-ig Steiner) Zsigmond kiemelkedő művelője volt a történeti és összehasonlító nyelvészetnek, de írt iskolai nyelvtanokat, helyesírást, nyelvkönyveket, nyelvművelő és népszerűsítő munkákat is. A modern helyesírás lényegében az ő munkája (*Iskolai helyesírás*, 1903), de ez csak egy apró szelete a hatalmas tevékenységi körnek, amelyben maradandót alkotott. Kedvelt kutatási területe volt a mondattan (*A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete*. Budapest, 1881–83; *A magyar nyelvtan mondattani alapon*. A középiskolák I–II. oszt. számára. Budapest, 1877, 1878.), foglalkozott a szóalkotás kérdéseivel is, Szarvas Gábor egykori tanítványaként érdekelték a kései nyelvújítás eredményei (*A nyelvújítás és az idegenszerűségek*. Budapest, 1890. *Magyarító* [sic] *szótár a fölösleges idegen szók kerülésére*. Tervezet. Budapest, 1899. Kalmár Elekkel együtt.), de írt szótárt is (*Német és magyar iskolai szótár*. Budapest, 1900. Balassa Józseffel együtt.). Szakcikkek és kötetek hatalmas számban születtek a keze alatt, és nem csak magyarul. Közvetítette a nemzetközi (főleg német) nyelvtudományt Magyarországra, de a magyarról is publikált külföldön (*Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik*. Strassburg, 1907). Mindezek mellett a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője is volt 1895-től haláláig.

Szinnyei József Simonyihoz hasonlóan sokoldalú tudós volt. Foglalkozott finnugor összehasonlító hang- és alaktannal, magyar nyelvtannal (*Rendszeres magyar nyelvtan*. Budapest, 1885), magyar nyelvtörténettel (*Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?* Budapest, 1895), iskolai tankönyvek írásával (*Magyar olvasókönyv*. Budapest, 1887), tanárképzéssel, tudománynépszerűsítéssel, művelődéstörténettel, tudománytörténettel, szótárírással (*Magyar tájszótár*. Budapest, 1893–1901), irodalommal és fordítással, és mindezt a magyar mellett németül és finnül. Harmicnégy éven keresztül szerkesztette a *Nyelvtudományi Közleményeket* (1896–1930). A tudományszervezésben is fontos szerepet töltött be, még a külföldi egyetemi és tudományos kinevezésekről is rendszeresen kikérték a véleményét. Szinnyei mellett a századforduló fontos finnugristái között meg kell még említeni Munkácsi Bernátot (1860–1937), aki néprajztudós-nyelvészként, Reguly örököseként a helyszínen tanulmányozta az oroszországi finnugor népeket (szemben Szinnyeivel, akinek közvetlen tapasztalata csak a finnről volt). Foglalkozott orientalisztikával is. Barátjával, a kitűnő turkológus Kunos Ignáccal (1862–1945) együtt indították 1900-ban a *Keleti Szemle* című folyóiratot.

A századforduló és a 20. század eleje

A századforduló táján a magyarországi nyelvészet megnyugtatóan fejlődő, magas színvonalon művelt, sokoldalú tudomány képét mutatta. Minden nagyobb, Európában kutatott nyelvcsoporthoz megvoltak már a magyar szakértői. A századforduló évében már legalább rendkívüli, de többnyire rendes nyilvános tanári rangban tanították a pesti egyetemen a magyar mellett az összehasonlító árja (azaz indoeurópai), a török, a perzsa, a német, a francia, az olasz, a szláv és a román nyelvészetet, és az eme előadásokat hallgató diákok száma is

óriási növekedést mutatott. A tanárok jelentős része a legjobb német egyetemeken szerzett korszerű tudást, ami ekkor az újgrammatikus nyelvészet ismeretét jelentette. A 19. század végi egyetemi bővülésnek és korszerűsödésnek köszönhetően tehát egyre nagyobb teret kapott mind személyi állományában, mind az oktatásban a korszerű nyelvtudomány, intézményesülése és folyamatossága az Akadémia, az egyetemek és a folyóiratok révén immáron biztosítva volt. 1904-ben létrejött a Nyelvtudományi Társaság Szily Kálmán elnökletével, 1905-ben saját folyóiratot indított *Magyar Nyelv* címen. 1907-ben az Akadémia is elindított egy újabb folyóiratot *Nyelvtudomány* címen, ezt Asbóth Oszkár, a kitűnő szlavista szerkesztette.

A kutatott területeket tekintve a magyarországi nyelvészetnek főleg azon ágait művelték magas színvonalon, amelyeknek specifikusan magyar vonatkozásai voltak. Ilyen volt természetesen a magyar nyelvtan és nyelvtörténet, később a hangtan (ehhez azonban a műszaki adottságok jobbra hiányoztak), az uráli összehasonlító nyelvészet, az orientalisztika (különösen a turkológia), és a szlavisztika (amely a szomszédos népek és a magyarországi szláv nemzetiségek nyelvét: a szerbet, horvátot, szlovákot, ukránt kutatta, gyakorlatilag pedig magában foglalta a román is). A 20. század első évtizedeiben már oly sokan művelték hivatásszerűen a nyelvészetet, elsősorban az egyre szaporodó egyetemi tanszékeken, hogy pusztán felsorolásuk is lehetetlen volna. A legfontosabb tudósokat és a legnagyobb tudományos vállalkozásokat emeljük most ki.

Gombocz Zoltán (1877–1935) egyértelműen a Simonyit követő nemzedék legkiválóbb tudósa és tanára. Foglalkozott általános fonetikával, francia nyelvvel is, de elsősorban a magyar nyelvtörténet, az etimológia, a finnugrisztika és a magyar–törökségi nyelvi kapcsolatok érdekelték. Ezeken a területeken óriási jelentőségű munkát végzett és alapvető kérdéseket tisztázott, lényegében ő rakta le a magyar hangtörténet alapjait. A Wundt–Steinthal-féle pszichologizmus alapján önálló szemantikai elméletet dolgozott ki (*Jelentéstan*, 1926). A kor azon kevés nyelvésze közé tartozott, akik elméleti–módszertani kérdésekkel is foglalkoztak (*Nyelvtörténeti módszertan*, 1922), továbbá Saussure nézeteinek első honi méltatója és közvetítője volt. A kolozsvári, majd a budapesti egyetem professzoraként, az Eötvös Collegium igazgatójaként, az Akadémia osztályelnökeként, a *Nyelvtudományi Közlemények* és a *Magyar Nyelv* szerkesztőjeként központi szerepet játszott a tudományos életben.

Melich János (1872–1963) főleg szlavisztikával és a magyar nyelvtörténet ezzel határos kérdéseivel foglalkozott. Gomboczal együtt új etimológiai szótár írásába kezdett, ennek körülbelül a negyedéig jutottak (*Magyar Etimológiai Szótár I–XVI. füz. A–G betű*, Budapest, 1914–1944). A szótártörténet, a helynévkutatás, a helyesírástörténet is olyan területek, melyekről alapvető és máig mérvadó munkákat tett közzé. Harminc éven keresztül (1911–41) tanított szláv filológiát a budapesti egyetemen.

Gombocz és Melich a kitűnő turkológussal, Németh Gyulával (1890–1976, 1916–65 között egyetemi tanár) az Akadémia megbízásából együtt szerkesztették a *Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* című sorozatot, amely 1922–38 között sok fontos nyelvészeti munka megjelenését tette lehetővé. Klemm Imre Antal *Magyar történeti mondattanától* (1928–42) Fludorovits Jolán (Gombocz tanítványa, a legelső női nyelvészdoktorok egyike) *A magyar nyelv latin jövevényszavai* című tanulmányáig (1937). A sorozat, hasonlóan ezen évtizedek másik nagy vállalkozásához, a Gombocz–Melich-féle etimológiai szótárhoz, elakadt.

A két világháború közötti időszak legnagyobb nyelvészei közé kell sorolnunk Laziczius Gyulát (1896–1957), aki sok tekintetben teljesen egyedülálló alakja volt a tudománynak. Kitűnően ismerte kora külföldi nyelvtudományát, és az is ismerte őt. A strukturalizmus fonológiaelméletének nemzetközileg elismert értője és alakítója volt. Az új keletű nyelvelméletet Gomboczon kívül gyakorlatilag csak ő művelte érdemben; ennek is

köszönhető, hogy politikai indítékú félreállítása (1949) és Gombocz halála (1935) miatt a korszerű strukturalizmus hagyománya Magyarországon jóformán megszakadt. Főbb művei a *Bevezetés a fonológiába* (1932), az *Általános nyelvészet* (1942) és a *Fonétika* (1944).

Noha áttekintésünket itt le kell, hogy zárjuk, a főntebb kiemelt tudósokon kívül sokakat lehetne még említeni, hiszen magas szinten művelték a nyelvészet különböző területeit: a magyar nyelvtörténetet (Pais Dezső, Horger Antal), a nyelvjáráskutatást (Balassa József, Csúry Bálint), a finnugrisztikát (Pápay József, Zsirai Miklós), a szlavisztikát (Kniezsa István) avagy a romanisztikát (Gáldi László). A század közepére a magyar nyelvészet még erőteljesebben történeti irányultságúvá vált, intézményes kiépülése is folytatódott. Ennek részleteiről azonban itt már nem szólunk.

Irodalom

- Balázs János 1958. *Sylvester János és kora*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balázs János 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Budapest: Magvető.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában*. Budapest: Magvető.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin betűk.
- Bíró Ferenc 1998. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. (3. kiadás) Budapest: Balassi.
- Domokos Péter 1998. Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. (2. kiadás) Budapest: Universitas.
- Éder Zoltán 1972. *Révai Miklós*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Éder Zoltán 1999. *Túl a Duna-tájon*. Budapest: Mundus.
- Gáldi László 1957. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai.
- Hegedűs József (2003) *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kulin Ferenc–Margócsy István (szerk.) 1990. *Klasszika és romantika között*. Budapest: Szépirodalmi.
- Law, Vivien 2003. *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lepschy, Giulio C. (szerk.) 1994–1998. *History of Linguistics*. London: Longman.
- Melich János 1907. *A magyar szótárirodalom. 1. füzet: A legrégebb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig. Nyelvészeti füzetek 46*. Budapest: Athenaeum.
- Németh Gyula 1972. *Gombocz Zoltán*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pach Zsigmond Pál (szerk.) 1975. *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada*. Budapest: Akadémiai.
- Pusztay János 1977. *Az ugor-török háború után*. Budapest: Magvető.
- Robins, Robert H. 1999. *A nyelvészet rövid története*. Budapest: Osiris.
- Sebeok, Thomas (szerk.) 1975. *Current Trends in Linguistics 13: The Historiography of Linguistics*. The Hague: Mouton.
- Sinkovits István (szerk.) 1985. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Budapest: ELTE.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szende Aladár 1938. *A XVI. század nyelvszemlélete*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.